

**ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ. ՄԱԽՍ «ՍԵԳ, ՊԵՐՃ»,
ՄԱԽՍԻ «ՉԻՆԱՐ, ԲԱՐԴԻ»**

Բանասիր. գիտ. դոկտոր Ա. Ե. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Ըստ հայոց ավանդական պատմության (Խորենացի, Ա.Ժ-Ի, Սեբեոս, Ա)¹ Հայկ նահապետի ավագ որդին՝ Արամանյակ/Արմանյակը, Հայկի գավառից՝ Հարքից տեղափոխվում է Արարատյան դաշտ և հաստատվում Արագած լեռան ստորոտին: Նրա որդի Արամայիս/Արմայիսը այդտեղ հիմնադրում է երկրի առաջին մայրաքաղաքը և կոչում այն իր անունով Արմավիր: Շատ դարեր անց Վաղարշակ արքան Արմավիրում մեհյան է շինում և այնտեղ կանգնեցնում արեգակի, լուսնի և իր նախնիների արձանները (Խորենացի, Բ.Ը): Նրա թոռ Արտաշեսը Ասիայից (այսինքն՝ Փոքր Ասիայից) պղնձաձույլ ոսկեզօծ արձաններ է բերում և նույն տեղում, հին արձանների փոխարեն, կանգնեցվում են Ապոլոնի և Արտեմիսի, այսինքն՝ նույն գործառության հունական աստվածների (արևի աստծու և լուսնի դիցուհու) արձանները: Ազաթանգեղոսը, պատմելով արդեն Արտաշատ տեղափոխված այդ արձանների մասին, աստվածներին անվանում է Տիր և Անահիտ (Ազաթանգեղոս, էջ 778-779): Որևէ վայրում երբևէ հաստատված պաշտամունքը սրբության մեծ իներցիա է հաղորդում այդ տարածքին: Պաշտամունքները վերանվանվում են և վերափոխվում, բայց սրբավայրերի սրբազան էությունը և նրանց պաշտամունքի առանձնահատկությունները պահպանվում են¹: Արևը և լուսինը տարբեր ժողովուրդների առասպելներում և լեգենդներում հանդես են գալիս փոխկապակցված՝ որպես հայր ու որդի, երկվորյակներ, եղբայրներ, եղբայր և քույր²: Եվ մանրամասն քննությունը ցույց է տալիս, որ արևի և լուսնի պաշտամունքը եղել է Արմավիրում ամենահնագույն ժամանակներից. Արամանյակը և Արամայիսը վերա-

¹ Տե՛ս օրինակ *Ա. Պետրոսյան*, Հայկական դիցարանի հնագույն ակունքները, *Պատմաբանասիրական հանդես*, 2004, էջ 206: Ուրարտական և նախաուրարտական պաշտամունքային կառույցներից մինչև քրիստոնեական միջնադար հասած սրբավայրերի մեծաքանակ օրինակներ տե՛ս *Մ. Հմայակյան*, *Մ. Սանամյան*, Ուրարտական պաշտամունքային կառույցների և քրիստոնեական սրբավայրերի առնչությունների շուրջ // *Հայոց սրբերը և սրբավայրերը*, Ե., 2001, էջ 222-233:

² *Вяч. Вс. Иванов*, Лунарные мифы // *Мифы народов мира*, т. 2, М., 1982, с. 78.

կանգնվում են որպես, համապատասխանաբար, արևի և լուսնի հետ կապված դիցաբանական կերպարներ³:

Արամանյակից և Արամայիսից մի քանի սերունդ անց իշխում է նրանց հետնորդ Արա Գեղեցիկը, որին հաջորդում է նրա նույնանուն որդին՝ Արայան Արան: Հերոսի՝ հոր անունը կրելը ցույց է տալիս, որ նա հոր մի երկրորդ տիպարն է (առասպելում անունը կերպարը բնորոշող ամենակարևոր գործոններից է): Վերջինիս որդին էր Անուշավանը, որը կոչվել է *Մասանուէր* (կամ, համաձայն երկու ձեռագրի, հենց *Մասու* է անվանվել, որը քիչ հավանական է)⁴: Հերոսն այդպես է կոչվել, ըստ Խորենացու, այն պատճառով, որ նվիրված է եղել Արմավիրում գտնվող Արամանյակի *սասուհ* ծառերին, որոնց սոսափյունով հնում գուշակություններ են արվել (Խորենացի, Ա. Ի):

Արա Գեղեցիկը համարվում է հինարևելյան «մեռնող և հառնող», կամ «գոհվող» պատանի աստվածությունների հայկական տարբերակը⁵: Այս աստվածությունները հանդես են գալիս որպես մեծ մայր դիցուհու սիրեցյալներ, որոնք գոհվում են այդ դիցուհու սիրո պատճառով: Ակկադական առասպելաբանության մեջ դիցուհին Իշտարն է, Թամուզի սիրեցյալը, Ատտիսի առասպելում՝ Կիբելեն, Ադոնիսի դեպքում՝ Ափրոդիտեն: Հայոց ազգածին ավանդության մեջ Արա Գեղեցիկին սիրահարվում է Ասորեստանի «վաճառ» թագուհի Շամիրամը: Արան մերժում է Շամիրամին և գոհվում նրա դեմ պատերազմում, բայց Շամիրամը հայտարարում է, որ իր աստվածները (արալեզ/առլեզները) նրան լիզել-վերակենդանացրել են: Շամիրամը (հուն. Սեմիրամիս) հունական աղբյուրներում համարվել է միջագետքյան Իշտարին համապատասխան սիրիական մեծ աստվածուհու՝ Դերկետոյի դուստրը և նրա վիպական՝ պատմականացած տարբերակն է: Հայկական լեգենդներում նույնպես Շամիրամը հանդես է գալիս որպես հեթանոսական դիցուհիների մի ուշ ժամանակաշրջանի տարբերակ՝ միջագետքյան Իշտարի,

³ Ա. Պետրոսյան, Ն. Տիրացյան, Հայոց առաջին մայրաքաղաք Արմավիրը պաշտամունքային կենտրոն // § *Պատմաբանասիրական հանդես*, 2012, 1, էջ 173-174:

⁴ Ղ. Ալիշան, Հին հուստոք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1895, էջ 70-71: *Մովսէս Խորենացի*, Պատմութիւն հայոց, քննական բնագիրը Մ. Աբեղեանի և Ս. Յարութիւնեանի, Ե., 1991, էջ 63, ծան. 20:

⁵ Ա. Մատիկեան, Արա Գեղեցիկ, Վիեննա, 1930. Գ. Ղափանցյան, Արա Գեղեցկի պաշտամունքը, Ե., 1944:

ասորական Դերկետոյի և հունական Ափրոդիտեի հայկական վիպական համապատասխանություն⁶:

Շամիրամ անունը ծագում է մ.թ.ա. IX դարավերջի ասորեստանյան Շամմուրամատ թագուհու անունից, այսինքն՝ համեմատաբար նոր է: Ի՞նչ պիտի լիներ նրա հին, աստվածային անունը: Շամիրամը հայկական ավանդության մեջ հանդես է գալիս որպես Նինվեի թագուհի, իրականում Նինվեի հին աստվածուհու վիպականացած կերպարն է: Նինվեի հնագույն դիցուհին խուռական Շաուշկան է, որն առաջին անգամ հիշվում է մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջին, Šauša անունով, իսկ հետագայում նույնացվել է որպես «Նինվեի Իշտար»⁷ (Իշտարի՝ տարբեր քաղաքներում պաշտվող կերպարները տարբեր էին իրարից)⁸: Հնարավոր է, որ այդ դիցուհու կերպարը ծագում է Նինվեի շրջանի հնագույն՝ մինչ-խուռական բնակչության կրոնից, բայց, խուռիները, փոխառելով հին կերպարը, նոր՝ խուռական անունով էին կոչել նրան՝ Šauša-ն իմաստավորվում է որպես «Մեծ, Հոյակապ»: Այս Իշտար-Շաուշկան կոչվել է նաև ուղղակի «Նինվեի թագուհի», «նինվեուհի», և նրա խուռական անունը հիշվել է Նինվեում մինչև մ.թ.ա. 8-րդ դ. վերջը, այսինքն՝ տասնհինգ դար: Շամիրամն այսպիսով պետք է նույնացվի Նինվեի Իշտար-Շաուշկայի հետ՝ որպես նրա պատմականացած տարբերակը: Այս անունը հնչել է Sausa և Sa(w)uska (ասորեստանյան, ապա և խուռական ու խեթական սեպագրում ճ-ով հաղորդվել է s հնչյունը, իսկ -k- տարրն ածանց է, որը բացակայում է անվան հնագույն տարբերակում)⁹: Նրա պաշտամունքը մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակից լայն տարածում է ունեցել՝ հասնելով Փոքր Ասիա, Խեթական կայսրություն, որտեղ ունեցել է պաշտամունքի բազմաթիվ կենտրոններ:

Շամիրամի և Իշտար-Շաուշկայի (Մաուսա, Սաուսա) նույնացումը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ խուռական Շաուշկա/Մաուսայի հուշերը պահպանվել են հայոց մեջ Արա Գեղեցիկի և նրա հա-

⁶ Տե՛ս օրինակ *Մ. Աբեղյան*, Երկեր, հ. 7, Ե., 1975, էջ 154-165:

⁷ Այս մասին տե՛ս օրինակ *E. Laroche*, Glossaire de la langue hourite // *Revue hittite et asianique*, t. XXXIV-XXXV. Paris, 1976-77, էջ 220: *A. Leick* A Dictionary of Ancient Near Eastern Mythology. London, New York. 1991, էջ 150, նաև *G. Beckman*, Ishtar of Nineveh Reconsidered // *Journal of Cuneiform Studies*, 50, 1998, էջ 1-10:

⁸ *И. М. Дьяконов*, Архаические мифы Востока и Запада, М. 1990, էջ 229, ծան. 129; *G. Beckman*, նշվ. աշխ., էջ 3-4:

⁹ *К. Вильке*, Ти'амат-башти и богиня Ша(в)уш(к)а ниневийская // *Древний Восток*, 5, Ереван, 1988, էջ 24, ծան. 3, հմմտ. *G. Beckman*, նշվ. աշխ., էջ 2, ծան. 14:

ջորդների՝ Արայի ու Անուշավանի առասպելներում: Հայերենում Sausa-ն պիտի դառնար *Սաւս (վերջին վանկի կանոնավոր անկմամբ): Արայի որդին, որը, ինչպես ասվեց, ուղղակի Արայի մի երկրորդ տիպարն է, Շամիրամի հովանավորյալն էր և մեռնում է Շամիրամի հետ (Խորենացի, Ա.Ի): Կարելի է կարծել, որ նա ուղղակի երկրորդ Արան էր, այսինքն՝ նույն Արան, որը զոհվելուց և վերակենդանանալուց հետո ապրեց Շամիրամի հետ և հենց նրանից էլ սերեց իր որդուն՝ Սոսանվեր Անուշավանին: Եվ թեև Խորենացին այս անունը մեկնաբանում է որպես «սաւս(ի) ծառերին նվիրված», այն կարելի է մեկնաբանել նաև որպես «Սաւս-ի նվեր», «Սաւս-ի տուրք (որդի)»: Սա է առավել հավանական մեկնաբանությունը հին դիցակիր անվանաբանության համատեքստում, որում բազում են աստվածների և դիցաբանական այլ կերպարների կողմից «տրված» կոչվող անունները՝ հմմտ. հուն. Ապոլոդորոս, Հերոդոտոս, իրան. Bagadāta (> հայ. Բագարատ), հայ. Աստվածատուր, ռուս. Բոգդան ևն: «Որևէ աստծու տուրք/նվեր» կոչվող անունները բազում են խոռոչներում և կազմվում են հետևյալ կաղապարով Ar(i)-N կամ N-ari, որտեղ N-ն աստծու անունն է, իսկ ar(i)-ն, ar- «տալ» արմատից, «տուրք, տված» (հմմտ. հուն. Դորոթեա և Թեոդորոս «աստծու տուրք»՝ նույն արմատների շրջված հերթականությամբ ստեղծված անունները): Որպես օրինակ հիշենք Ar(i)-Tešub և Tešub-ari ձևերը, ամպրոպի աստված Թեշուբի անունից: Ar-Šauška անձնանունն ավանդված է Նուզիից¹⁰, իսկ Šauš(k)a-ari-ն, թեև ավանդված չէ, բայց միանգամայն հնարավոր մի ձև է (այս անվան «միտաննիական արիական» տարբերակն է Šauššadata, հմմտ. Bagadāta):

Այսպիսով, կարելի է կարծել, որ *սաւս*-ը հայ հերոսի անվան մեջ խոռոչական դիցանվան արձագանքն է: Հավանական է, որ այդ ծառը եղել է դիցուհու, գուցե նաև նրա սիրեկանի սիմվոլը: Այս առումով ուշագրավ է, որ Արայի կրկնակներից Ադոնիսն ուղղակի ծնվում է գմռնենուց, իսկ Ատտիսը՝ նոնենուց կամ նշենուց (դիցուհին առասպելում հանդես է գալիս ոչ միայն որպես «զոհվող» հերոսի սիրուհի, այլև մայր): Ատտիսը նաև մեռնում է սոճու տակ, որն, ակնհայտորեն, նրա սիմվոլն էր (Հռոմում, Ատտիսի տոնախմբության ժամանակ անտառից մի սոճի էին կտրում-բերում Կիբելեի մեհյանն ու զարդարելով պաշտում այն որպես հենց Ատ-

¹⁰ I. J. Gelb, P. M. Purves, A. A. MacRae, *Nuzi Personal Names*. Chicago, 1963, էջ 253:

տիս)¹¹: Դատելով եղած նյութից՝ սուսին՝ Արամանյակին նվիրված ծառը, եղել է Արամանյակի և Արայի առասպելների կարևոր բուսական սիմվոլը, այնպես, ինչպես սոճին՝ Ատտիսի:

Արամանյակը, որպես հայոց կենտրոնական նահանգի՝ Այրարատի և նրա կենտրոնի՝ Արարատյան դաշտի առաջին Հայկյան բնակիչ (Խորենացի, Ա. ԺԲ), այդ տարածքների առաջին էպոնիմն է: Երկրորդը Արա Գեղեցիկն է, որի անունով Այրարատը կոչվել է «դաշտն Արայի» (Խորենացի, Ա. ԺԵ): Ուրեմն, կարելի է ասել, որ Արայի կերպարը որոշ առումներով կրկնում է Արամանյակին. Արան Արամանյակի «երկրորդ տիպարն» է, կամ՝ Արամանյակը «առաջին Արան» է¹²: Ըստ այդմ՝ Անուշավանը «առաջին Արայի» ծառերի նվերը/տուրքն է կամ որդին (հմմտ. Ադոնիսի ծնունդը գմոնենուց): Այդ ծառերի անվանումը նույնական է խուռական դիցուհու անվանը, իսկ դիցուհին էլ վերականգնվում է որպես Արայի զուգորդ, այնպես ինչպես Իշտարը Թամմուզի, Ափրոդիտեն Ադոնիսի և Կիբելեն Ատտիսի համար:

Այսպիսով, պետք է կարծել, որ *սաւս(h)* բառը, ծառանուններին բնորոշ *-h* (< հ.-ե. **-iyā*, հմմտ. հոգնակի սեռական սաւսեաց ձևը) ածանցով, գալիս է խուռերենից: Այն, ինչպես և *Sausa* դիցանունը, պիտի նշանակեր «մեծ, հոյակապ», որը միանգամայն համապատասխանում է կատարված քննությանը: Եվ հատկանշական է, որ հայերենում *սաւս/սօս* բառը ունի նաև «սեգ, պերճ» նշանակությունը, որը, թեև ըստ Հ. Աճառյանի, կապված է ծառանվան հետ¹³, սակայն պարզորոշ կերպով կարող է բացատրվել այս համատեքստում որպես փոխառություն խուռերենից:

Ծառերի տերևների սոսափյունով գուշակությունները և այս կամ այն պատգամախոսարանին կից սրբազան պուրակները հայտնի են և այլուրեք: Այսպես, անտիկ ավանդություն գուշակություններ էին անում Դոդոնեի կաղնու տերևների սոսափյունով, հայտնի էին և Ապոլոնի որոշ պատգամախոսարանների մերձակա սրբազան պուրակները: Հաշվի առնելով, որ հետագայում Արմավիրում հաստատվում է արև-Ապոլոնի պաշտամունքը, Կ. Տրևերը եզրակացրել է, որ Արմավիրում հնուց ի վեր եղել է արև աստծուն

¹¹ Ջ. Ֆրեզեր, Ոսկե ճյուղը, Ե., 1989, էջ 411, 415:

¹² А. Е. Петросян, Армянский эпос и мифология, Ереван, 2002, с. 62.

¹³ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Դ, Ե., 1979, էջ 230:

նվիրված պաշտամունք և պատգամախոս¹⁴: Եվ հատկանշական է, որ Արմավիրից Արտաշատ տարված Տիր-Ապոլոնի մեհյանը գտնվում էր Երագամոյն կոչված վայրում, իսկ նրա պաշտամունքը բնութագրվում է որպես «երագացոյց երագահան» (Ագաթանգեղոս, էջ 778): Ըստ այդմ՝ Տիրը ներկայացվում է պատգամախոսական գործառնություն ունեցող հնագույն արևային աստվածության ժառանգը: Առասպելի տրամաբանության համաձայն՝ այդ աստվածը պետք է լիներ Արամանյակը, որին և նվիրված էին ծառերը:

Գրաբարյան *սաւս*, *սաւսի* (նոր՝ *սոս*, *սոսի*) բառերը մեկնաբանվում են որպես «բարդի», «կաղամախի», «մայրի», «սոճի», «նոճի», բայց առավել ընդունված նշանակությունն է «չինար, արևելյան պլատան»¹⁵: Նշված բոլոր ծառերի ընդհանուր հատկանիշն է բարձրությունը (հմմտ. «չինարի/բարդու հասակ» արտահայտությունը), և հնարավոր էր ենթադրել, որ *սաւս(h)* բառը հնում նշանակել է ուղղակի «բարձր, մեծ, սլացիկ ծառ» և վերագրվել տարբեր ծառատեսակների (հմմտ. խուռ. *šauša* «մեծ, հոյակապ», նույնն է և հայ. *սաւս* «սեգ, պերճ». նշված բոլոր ծառերը աչքի են ընկնում բարձրությամբ, վեր ձգվող սլացիկ, նետաձև հասակով): Արամանյակի սոսիները սովորաբար մեկնաբանվում են որպես չինարի ծառեր¹⁶: Սակայն պետք է նշել, որ Տիր-Ապոլոնի արևային կերպարի առնչությամբ *սաւսի* բառի հավանական նշանակությունն է նաև բարդին: Հայոց մեջ մինչև ուշ ժամանակները պահպանվել էր արևորդիների աղանդը, որի հետևորդները, արևի հետ միասին (որը նույնացրել են Քրիստոսի հետ), պաշտել են բարդի ծառը¹⁷:

А. Е. Петросян. Этимологии: арм. saws 'пышный, великолепный', арм. sawsi 'платан, тополь'. Согласно традиции одним из мифических патриархов армян был Анушаван Sawsanuer, чей эпитет осмысливается 'Подарок деревьев sawsi' или «Данный деревьями sawsi'. Мифологический контекст показывает, что деревья sawsi были связаны с мифом деда Анушавана - умирающего и воскрешающего героя Ара Прекрасного и его паредры – ассирийской царицы Шамирам (греч. Семирамиды). Она в мифе выступает царицей города Нинве и была эпическим вариантом местной

¹⁴ *К. В. Тревер*, Очерки по истории культуры древней Армении, М.-Л., 1953, с. 105: Ըստ Խորենացու՝ տերևների սոսափյունով հայոց աշխարհում «սովորեցին» գուշակություններ անել («սովորեցան ի հմայս յաշխարհիս Հայկազանց»), և տեսականորեն չի կարելի բացառել, որ գուշակության այդ եղանակը Հայաստան է բերվել ուշ, հելլենիստական արձանների հետ:

¹⁵ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 2, Վենետիկ, 1837, էջ 768:

¹⁶ Տե՛ս, օրինակ, Ղ. *Ալիշան*, նշվ. աշխ., էջ 71:

¹⁷ Ղ. *Ալիշան*, նշվ. աշխ., էջ 72:

богини – Ша(в)ушки или Иштарь Ниневийской. Ее древнее хурритское имя – Sausa 'великая/великолепная' совпадает с арм. saws 'пышный, великилепный' (с регулярной апокопой). А чинара и/или тополь были символами ее мифа.

A. E. Petrosyan. Etymologies: Arm. sawsi 'magnificent, great', Arm. sawsi 'platan, poplar'. According to the tradition, one of the ancient Armenian mythic patriarchs was Anushavan Sawsanuer, whose epithet is interpreted as 'Gift of the sawsi trees' or 'Given by the sawsi trees'. Mythological context shows that the sawsi trees were connected with the myth of the grandfather of Anushavan, the dying and resurrecting hero Ara the Handsome and his consort, the Assyrian queen Shamiram (Greek Semiramis). She in the myth is represented as the queen of the city of Nineveh and was an epicized version of the local goddess – Saus(k)a or Ishtar of Nineveh. Her ancient Hurrian name, Sausa 'Great/gorgeous', coincides with Arm. saws 'magnificent, great' (with a regular apocope). And the plane and/or poplar trees were the symbols of her myth.